

ПРАЦЯ «ШЕВЧЕНКО, УКРАЇНОФІЛИ Й СОЦІАЛІЗМ» У КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. ДРАГОМАНОВА

М. Драгоманова по праву можна називати шевченкознавцем, його ім'я стоїть тут поруч із Франковим. Найвидатніша його шевченкознавча праця – «Шевченко, українофіли і соціалізм». Але її треба розглядати не ізольовано, а в контексті всієї літературно-критичної діяльності Драгоманова. Тільки тоді ми зрозуміємо, наскільки багатим і різноманітним був погляд критика на творчість Кобзаря.

У праці «Українська література, переслідувана царським урядом» з підзаголовком «Доповідь, подана на літературний конгрес в Парижі (1878 рік)», – Михайло Петрович прагнув, по-перше, вивести українську літературу на широкі простори світової культури, а по-друге, українське питання ставилось ним не як вузьконаціональне, а як питання загальнодемократичне, сповнене інтернаціонального й загальнолюдського змісту. «Справа, яку я захищаю і для якої смію просити Вашої допомоги, є справою волі і демократії», – твердив він у листі до Віктора Гюго.

Зміст брошури ширший від її назви. Автор фактично написав нарис історії України, особливу увагу приділивши її культурі, в першу чергу, красному письменству. Значне місце відведено аналізу Шевченкової творчості, визначенню місця Кобзаря в житті народу, проблемі його народності: за Драгомановим Шевченко – «син народу в повному розумінні цього слова. Більше, ніж будь-хто, він заслуговує на звання народного поета». Це місце в брошурі Маркс, в руки якому попав примірник цієї брошури, підкреслив синім олівцем. Таж само багатозначне відкреслення, зроблене ним навпроти цитованих Драгомановим Шевченківських рядків, у яких містилась гнівно саркастична характеристика царської Росії, «тюрми народів». «Од молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить» [1]. Відзначив К. Маркс і ті місця брошури, в яких йшлося про Кирило-Мефодіївське товариство, про участь у ньому Костомарова і Шевченка, про вплив Шевченкових ідей на братчиків [2]. Зацікавили автора «Капіталу» й та оцінка, яка була дана Гоголю, великому реформато-

ру російської літератури, українцеві родом [3]: і характеристики І. Франка, О. Федьковича, М. Павлика, що були за походженням селяни, як і Шевченко [4]. Як бачимо, Маркс звертає увагу на проблему дружби російського та українського народів і літератур, втіленням якої є життєва та літературна доля Гоголя; глибоко зацікавили його також ті українські письменники, які вийшли з народу. І, безумовно, найглибше схвилювала Маркса доля Шевченка, про яку, ясна річ, найдокладніше мовилося в брошурі Драгоманова.

Маркс відкреслює ті рядки, де розповідається і про кріпацьке походження Кобзаря, і про його викуп із кріпацтва, і про полум'яну ненависть Тараса до тиранії, неволі, про таку ж полум'яну любов його до народу, про трагічну долю Шевченка, засудженого на багаторічне заслання з заборonoю писати й малювати.

Все це свідчить про справедливості того висновку, якого дійшов дослідник В. Сарбей у праці «Криниця Марксової думки»: «Що ж до взаємин Маркса і Драгоманова... то певна близькість між ними головним чином ґрунтувалася на основі однієї (хоча й важливої) ділянки суспільно-політичного руху: боротьби проти заклятого, ненависного ворога народів – царського самодержавства. Будучи найпослідовнішим захисником будь-якого суспільно-політичного руху, який обстоював демократію для трудящих, Маркс з повним співчуттям і підтримкою поставився до антицаристської публіцистики Драгоманова» [5, 182].

Стаття Драгоманова «Література російська, великоруська, українська й галицька» становить собою один із перших взірців тієї української літературно-художньої критики, де найтіснішим чином поєднуються історико-соціологічний, естетичний та етичний аспекти дослідження, де розвиток літератури постійно «перевіряється» розвитком суспільно-політичних умов, де встановлюється відповідність життєвого й літературного матеріалу. До того ж визначальною рисою Драгоманова як літературного критика є і його гостра полемічність.

Характеризуючи творчість Шевченка, він постійно воює з тими трактувальниками Кобзаря, які бачили в ньому лише романтика, співця минулого, лише суто національного поета. Драгоманов же твердить, що в Тараса ми зустрічаємось не з тією романтикою, яку треба шукати по архівах. Шевченко – романтик-реаліст. Характер козацької старовини, доби героїчних змагань за волю народу, й музицька природа Кобзаря поставили його романтизм на соціальну дорогу сучасності.

Сила літератури, стверджує Драгоманов, — не в національній обмеженості, а в зверненні до загальнолюдських питань. Цю думку він аргументує знову ж аналізом Шевченкової поезії, вагу якої критик справедливо вбачає «не у тому, що він плаче за колишніми «бунчуками і булавами», а у тому, що він рветься до «волі і науки», не у тому, що він лає ляхів і москалів, а що кляне панів і своїх, котрі гірше чужих розпинають меншого брата» [6, т. 1, 155].

Серед літературно-критичних виступів М. Драгоманова найгострішим, найскладнішим і найсуперечливішим виступом стала його книга «Шевченко, українофіли й соціалізм» (1878), яка вперше була видана «Громадою», а потім ще до Жовтня витримала кілька видань.

Головний пафос цієї праці — боротьба проти фальсифікацій Шевченкової творчості численними препараторами його музи і в Галичині (О. Партицький, О. Огоновський, В. Барвінський), котрі хотіли «зробити з Шевченка смиренного уніатського попа й чиновника під австро-польським урядом» [6, т. 2, 12], і на Східній Україні, як-от Куліш, що, «виступивши проти «нігілістів і соціалістів» «с-временных» і козацьких часів, уже назвав і Шевченка «худшим, а не лучшим сыном своей родины», бо, по його словах, тільки «худшие, а не лучшие умы его родины поддерживали «його» «пьяную музу» [6, т. 2, 15]. Перекручуючи Шевченка, одні викидали з його творів ті рядки, в яких він картав польську шляхту; інші викидали все, що стосувалося гнобительської політики царизму. Одні всіляко захвалювали поета, інші як тільки могли принижували і оббріхували його.

Драгоманов вчасно виступив проти цих спотворень Шевченкової творчості, в першу чергу, спрямувавши свій гнів проти тих, хто вдавав із себе прибічників Тараса, а насправді вихолощував революційний зміст його поезії, хто величав його мучеником і апостолом, проповідником покорі. Гостро полемічно пише критик про шкідливість обожнювання великої людини. Він вважає, що Шевченко розділив долю багатьох визначних громадсько-політичних діячів, які за життя не раз зазнавали кривд, а після смерті їх починають підносити, намагаючись знешкодити, затушкувати все небезпечне в їхній спадщині, перетворивши великого діяча на нешкідливу ікону.

«А звісно, що ніхто так не мучиться, як святі, пророки й апостоли од тих, хто їм кланяється. Починається з того, що кожне слово пророка стає святим, не розбираючи, коли, як, при чому воно сказа-

не. Далі кожний вірний примазує до святих слів свої, святить словами пророка кожен свою думку, вибирає з тих слів, що йому треба, перекручує їх» [6, т. 2, 24]. Фактично ці інвективні рядки Драгоманова сповнені широкого громадянського, загальнополітичного смислу: в них йдеться про потребу боротьби проти будь-якого культу, про шкідливість догматичного сприйняття видатних явищ світової історії, громадянського руху й культури і про необхідність боротися проти будь-яких фальсифікацій, проти суб'єктивістського висмикування, вип'ячування одних і замовчування інших моментів у діяльності, у вченні тої чи іншої видатної особи, проти пристосування її до шкурницьких інтересів певних політичних угруповань, проти освячування великим іменем негідних, підлих, антинародних справ, отже, проти політичних спекуляцій на іменах великих людей.

Драгоманов наче передбачив те, що оцінка його творчості якраз і залежатиме від слів «святого» і «пророка», чий слова будуть висмикнуті, будуть вживатися, справді, «не розбираючи, коли, як, при чому» вони сказані. Йдеться про дві відомі критичні оцінки Драгоманова Леніним — оцінки не всієї творчості його, а двох конкретних епізодів. Але на основі цих критичних висловлювань (та це ж Ленін сказав!) перекреслювалась уся спадщина Драгоманова.

Сьогодні, відкидаючи ту побожність, із якою ми вчора цитували В. І. Леніна, тверезо, а отож, критично перечитуючи його, ми відчуваємо, скільки презирства, зневаги було в отих ленінських словах про «селянина, настільки ще дикого, сонного, прирослого до своєї купи гною», точку зору якого виражав «український міщанин Драгоманов» [7, т. 26, 283]. Зрозуміло, що позицію Леніна, на відміну від поглядів Драгоманова, не назвеш тут демократичною й гуманістичною. Така недовіра до селянина, таке презирливо-зневажливе ставлення до нього, до «ідіотизму сільського життя» проходять взагалі через усю творчість і практичну діяльність Леніна-політика, Леніна-революціонера.

Ще раз критикує В. І. Ленін Драгоманова у зв'язку з запереченням ним принципу централізму в революційному русі. М. Драгоманов вважав, що федералізм має свої переваги над централізмом, а тому й пропонував федералістичний принцип державного влаштування, котрий повинен забезпечити більшу свободу кожній нації.

За В. І. Леніним, «ми відстоюємо виключно демократичний централізм. Щодо цього всяке міщанство взагалі і націоналістичне міщанство (покійний Драгоманов у тому числі) внесли таку плута-

нину в питання, що доводиться знов і знов приділяти час його розплутуванню» [7, т. 24, 140]. Знов-таки, коли сьогодні уважно прочитати Драгомановське заперечення демократичного централізму й ленінську полеміку з ним, коли згадати, як цей централізм виродився в бюрократично-чиновницьку машину, то можна побачити, наскільки далекогляднішим був саме Драгоманов.

Повернемось до оцінки Шевченка в праці Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм». В полемічному запалі дослідник взагалі піддав сумніву значення Кобзаря для сучасності. Він заперечив наявність у нього передових громадсько-політичних поглядів, він не вважає його справжнім революціонером: «Не можучи згодитись із тим, щоб Шевченко був і міг бути соціалістом, ми не можемо згодитись і з тим, щоб Шевченко був і дійсним революціонером або навіть постійним громадським, політично-соціальним діячем» [6, т. 2, 73].

Драгоманов недооцінив Шевченку освіченість, вважаючи, що його думками «володіли майже зовсім тільки біблійні пророки та спомини українського гайдамацтва...» [6, т. 2, 67]. Критик не зрозумів, отже, того, що звернення Шевченка до біблійних образів і мотивів являло собою як форму, так і засіб вираження загальнолюдського змісту його поезії. Ця форма, яскраво образна, гостро емоційна, давала можливість висловити революційну й загальнолюдську ідеї. Коли Драгоманов дорікає Шевченкові за його громадянську пасивність, за те, що він, побувавши на Україні вже після заслання, не зустрівся зі студентською молоддю, не пробував вести серед неї революційну пропаганду, то критик не враховує тут: адже Шевченко був піддоглядною людиною, поліція, власті стежили за кожним його кроком. Але й за таких обставин він таки вів революційну пропаганду, таки зустрічався з молоддю й навіть давав своїм однодумцям серйозні політичні завдання, про що говорить сьогодні наше шевченкознавство [8; 9]. Але Драгоманову все це не було відомо тоді, коли він писав свою працю. Адже тогочасна наука не володіла тими фактами, які відкриті були пізніше, вже сучасними вченими. М. Драгоманов, звичайно, дещо принизив значення Шевченка й затьмарив його образ, борючись проти того культу Тараса, який створювали його фальсифікатори. Але важливо, що в цій боротьбі він виходив із тих політичних, філософських, етичних принципів, які заповідав людству й своєму народові, поетові й людині сам же

Шевченко. Характеризуючи його місце в історії суспільного й літературного руху на Україні, Драгоманов прагне залишатися вірним одним же принципам: «Тільки ж правди потаїти не можна й про нього: бо й він же казав:

Молітесь правді на землі,

А більш нікому не молітесь!» [6, т. 2, 97].

Отже, ніякого схилиння, ніякого обожнювання – лише одна найсуворіша, найоб'єктивніша правда. Це принцип Шевченка, за яким хоче йти Драгоманов. Але, звичайно, його жорсткий максималізм не до кінця сприяв тут з'ясуванню істини, часом таки й призводив до її порушення.

Справедливо оцінив працю Драгоманова І. Франко, що вважав: саме з неї почався «упадок того безтямного та містичного культу Шевченка і рівночасно змагання до критичного студіювання його письменницької спадщини... Те, що було в ній задириле в своїм часі, давно перейшло до історії та обсипалося, мов відцвілий цвіт; те, що в ній основне, виношене в душі автора і висловлене ясним, гарячим словом, лишається й донині цінним і неперестарілим і гідне того, щоб, як окраса нашої критичної літератури, було в руках усіх, кому дороге ваше слово і дорогі ті ідеї, для яких працювали й боролися оба чільні сини України – Шевченко й Драгоманів» [10, 10-11].

Високу оцінку цієї праці, та й загалом діяльності М. Драгоманова, дав і А. Луначарський, хоч він і не погоджується з деякими твердженнями автора, зокрема з тим, що той поставив Шевченка нижче А. Міцкевича й В. Гюго. Я люблю Гюго. Я дуже поважаю Міцкевича, – пише Луначарський. – А проте не треба багато відваги, щоб сказати, що Шевченко, як вільний поет, як поет волі, не стоїть ні на ступінь нижче [11, 53]. Водночас Луначарський підкреслив, що Драгоманов зумів у своїй книзі «очистити» творчість Кобзаря від численних фальсифікацій.

Якщо порівнювати творчість Шевченка з представниками європейських літератур, якщо вписувати його поезію у всеєвропейський літературний контекст, то можна погодитися швидше з Франком, ніж із Драгомановим. Адже Франко вперше в шевченкознавстві, у статті «Темне царство», порівнюючи Шевченка з Гейне та Гюго, віддає перевагу Кобзареві за його громадянську мужність, котрою він перевершив і Гейне, й Гюго. Адже справді, Гейне написав свою гостро саркастичну поему «Німеччина» в еміграції, в Парижі; Гюго написав своє «Бичування», теж будучи за межами Франції, в Бельгії.

Шевченко ж створив свої антицаристські поеми в самому серці царизму, в Петербурзі [12, 142]. І все ж книга «Шевченко, українофіли й соціалізм», коли до того ж бачити й інші праці Драгоманова, в яких ідеться про Кобзареву творчість («Українська література, переслідувана царським урядом», «Література російська, великоруська, українська й галицька»), є цінним, багато в чому актуальним і на сьогодні (згадаймо його боротьбу проти будь-якого культу) внеском у шевченкознавство й в історію українського громадянського руху, взагалі в історію вселюдського прогресу.

ЛІТЕРАТУРА

1. ЦПА ІМЛ. Ф. 1. – Оп. 1. – Од. збер. 6470. – Арк. 16. – С. 31.
2. ЦПА ІМЛ. Ф. 1. – Оп. 1. – Од. збер. 6470. – Арк. 15. – С. 28-29, Арк. 16. – С. 30-31. Арк. 17. – С. 32.
3. ЦПА ІМЛ. Ф. 1. – Оп. 1. – Од. збер. 6470. – Арк. 14. – С. 26-27.
4. ЦПА ІМЛ. Ф. 1. – Оп. 1. – Од. збер. 6470. – Арк. 19. – С. 36.
5. *Сарбей В.* Криниця Марксової думки// Вітчизна. – 1969. – № 9.
6. *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970.
7. *Ленін В. І.* Повне збір. творів.
8. *Большаков Л.* Добро найкраще у світі. – К., 1981;
9. *Жур П.* Третя зустріч. – К. : Дніпро, 1970.
10. *Драгоманов М.* Шевченко, українофіли й соціалізм. – 2 вид. – Львів, 1906.
11. Пам'яті Михайла Драгоманова. – Харків, 1920.
12. *Франко І.* Зібрання творів: У 50-ти томах. – Т. 26. – К., 1980.